

УСНОПОЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

УДК 929:398.3(477.8)

Оксана ШАЛАК

к. філол. наук, ст. наук. співробітник,
Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України

„ЛІРНИКИ” ВАЛЕРІАНА БОРЖКОВСЬКОГО: ЗАСАДИ ЗАПИСУВАННЯ І ПУБЛІКАЦІЇ ФОЛЬКЛОРУ

Дослідниця проаналізувала методологічні засади записування фольклору В. Боржковського – дослідника народної культури Поділля. У своїй розвідці „Лірники” фольклорист особливу увагу звертає на репертуар лірників, контекст виконання, намагався фонетично точно відтворити мовні особливості почутого, частково паспортизував зразки, опублікував словесні портрети лірників. Записи В. Боржковського – характерна сторінка української фольклористики другої половини ХІХ ст. Текстологічний аналіз його розвідок, листування дає можливість розкрити особливості збирацької практики фольклориста та публікації записаного.

Ключові слова: фіксація, едіція, варіант, лірник, репертуар.

Історія української фольклористики нині потребує глибокого і неупередженого осмислення – з урахуванням тих процесів, які рухали саму науку (становлення та розвитку наукових засад записування, едіції, розвитку теоретичної думки), з аналізом методологічних принципів окремих фольклористів. Про Валеріана Васильовича Боржковського (1864, м. Мізякове, тепер село Калинівського р-ну Вінницької обл. – 1919, розстріляний у Києві) як про фольклориста досі відомо небагато. Про його життя та діяльність писали С. Козуб [1], Б. Хоменко [2], Л. Баженов [3], І. Батирева [4]. Більшість із цих публікацій невеликі за обсягом і не торкаються проблем наукових засад дослідника. Метою нашої статті і є проблема текстологічної та едіційної практики фольклориста. Вперше до аналізу залучено листування В. Боржковського.

В. Боржковський – подільський фольклорист, етнограф, історик, статистик і громадський діяч, автор низки ґрунтовних статей: „Парубоцтво” как особая группа в мало русском сельском обществе” [5], „Житє на віру у сибірських селян” [6], „Две лирницькие песни” [7], „Целебный источник” [8], „Предание и песня о об экзамене дяка в старинной Малороссии” [9], „Народня згадка про Кармалюка” [10].

Фольклорист закінчив Шаргородське духовне училище, тут навчався разом з М. Коцюбинським, товаришував із майбутнім письменником. У 1880 – 1882 рр. навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії, звідки з другого класу його було виключено за належність до народницької організації „Подільська дружина”. Тривалий час перебував під таємним наглядом поліції. Незважаючи на це, вступив до Одеської духовної семінарії. Працював як учитель-репетитор, згодом як землемір. Разом із М. Коцюбинським був у філоксерній комісії в Молдові.

В. Боржковський – один із нащадків роду Боржковських і Руданських. Лікар О. Боржковський писав про В. Боржковського – дідового брата: „Другий син Василя Григоровича – Валер'ян, вчився разом із Михайлом Коцюбинським у Кам'янець-Подільській духовній семінарії (очевидно, йдеться про Шаргородське духовне училище – *О. Ш.*), з якої був виключений за участь у демократичних гуртках. <...> Крім того, займався фольклором та етнографією, археологією і навіть мав серйозні наукові публікації на цю тему...” [11]. В. Боржковський завжди брав активну участь у громадському житті, був членом таємного національно-патріотичного „Братства тарасівців”. Збереглося кілька листів В. Боржковського до Б. Грінченка, які засвідчують, що подолянин писав до Києва ще й 1903 – 1904 рр., намагаючись залагодити нагальні справи. 23 січня 1904 р. В. Боржковський просив Б. Грінченка домовитися із М. Лисенком, аби той приїхав на святкування свого ювілею до Вінниці: „Отож прошу вас довідатись про сю справу у М. В. [Лисенка], як він дивиця на неї, і, будьте добрі, сповістіть мене <...>” [12, 1 зв.] (зберігаємо особливості стилю В. Боржковського).

У 1896–1997 рр. за завданням „Братства тарасівців” В. Боржковський побував у Сибіру, досліджував побут тамтешніх українців. Повернувшись в Україну, 1897 р. жив у Мізякові, згодом – у Львові, з 1902 р. переїхав до м. Вінниці. З цього часу В. Боржковський почав активну громадську діяльність: був серед засновників Староміського товариства садівництва, став членом комісії з будівництва Пироговської лікарні. У 1917 р. обійняв посаду вінницького комісара Тимчасового уряду. 12 квітня 1919 р. вінницьких інтелігентів (серед них і В. Боржковського) арештували і вивезли до Києва, де й розстріляли [2] (Л. Баженов твердив, що розстріляли фольклориста у Вінниці [3]). Після арешту В. Боржковського його архів родичі спалили, аби уникнути репресій.

В одному з листів до редакції „Киевской старины” В. Боржковський писав: „...Якщо...знайдеться місце на сторінках Вашого журналу, я можу надсилати Вам легенди, пісні, коляди,

щедрівки та ін.” [13, 1 зв.]. Отже, у його пізніше знищеному архіві могли бути численні фольклорні записи, яких сьогодні шукати годі. Проте збереглися праці, опубліковані свого часу на сторінках часописів „Киевская старина”, „Зоря”, „Матеріали до української етнології”.

Серед найвідоміших – розвідка 25-літнього В. Боржковського, присвячена побуту, репертуару, мові подільських мандрівних співців – „Лірники” [14]. Про ретельність молодого збирача редакторові „Киевской старины” О. Лашкевичу в листопаді 1888 р. писав дослідник української традиційної культури Ц. Нейман: „До мене звертався Валеріан Васильович Боржковський, який надіслав за моїм наполяганням до Вас своїх „Лірників”, із запитанням, чи не знаю я про їхню долю. Не знаю, як оцінили цю статтю в редакції, але я можу про неї сказати, що вона дає доволі багато нового й цікавого матеріалу, й то з місцевості, майже не торканої етнографами. Автора я знаю доволі добре і можу поручитися за його добросовісність як збирача. Багато його нотаток я навіть перевіряв часто з ним разом. Це молодий ще чоловік – син священника із Мізякова, він не закінчив семінарії через якусь історію між студентами і потрапив, було, в число опальних; але тепер благонадійність його відновлена свідоцтвом на право бути народним учителем. Мені б дуже хотілося, щоб його редакція підтримала і для заохочення прийняла статтю. Він може бути з часом дуже корисним для науки етнографії” [15, 1].

Про дослідника Ц. Нейман писав і в польському часописі „Wisła”: „Молодий русинський етнограф п. Валер’ян Боржковський, працюючи кілька літ над збиранням репертуару наших дідів-лірників відкрив факт існування окремої лірницької мови” [16, 611]. Ц. Нейман порушував низку питань: коли і як виникла лірницька мова, у якому вона стані, чи є така чи подібна мова в лірників польських, чи є і що спільного у традиціях „старців” польських і українських лірників.

Уже за рік статтю „Лірники” опублікувала „Киевская старина”, де В. Боржковський наголошував на недостатності вивчення „корпоративного життя” лірників і кобзарів та брався „висвітлити життя і роль кобзарів і лірників у сучасному й історичному житті” [14, 653]. Окремою малодослідженою проблемою, майже непорушаною досі, В. Боржковський називав мову лірників, тому стаття містила словник „лебійської” лексики. Вказуючи на місця, де найчастіше можна зустріти лірників, дослідник перелічив містечка і селища, у яких мандрівні співці бували на ярмарках і „відпустах”: Браїлів (на Трійцю та на Петра і Павла), Летичів (на Ягідну, 20 червня), Карлашівка, Лядова, Мурафа, Голодьки. В. Боржковський

означив час мандрівок лірників: „Дома лірників можна застати, починаючи з Великодня і до осені, іншої пори року вони здебільшого подорожують чужими селами” [14, 654], а також подав список 32 співців, продиктований лірником Олександром – із Мізякова (сам Олександр у списку відсутній). Описавши лірницьку науку, екзамен і отримання „везівки”, збирач наголосив на строгій корпоративності лірницького братства, його утаємниченості. Докладно й послідовно В. Боржковський описав лірницький іспит: „Коли запрошені діди зберуться, тоді учень входить до хати, падає в ноги вчителю і цілує їх два рази, а третій раз руку, інших дідів цілує тільки в руку і висловлює прохання, щоб вони дозволили йому бути лірником, щоб дали “везівку” [14, 657]. Далі – пригощання, за яким сам екзамен: учень співав, грав на лірі і читав молитви. Після іспиту хтось із дідів, зазвичай сам учитель, давав екзаменованому хліб, із якого той мав відрізати із трьох боків “цілушки”, посипати одну сіллю – і сховати за пазуху. Взяти цю цілушку й означає „взяти везівку”, після цього учень ставав лірником, і ніхто не мав права заборонити йому грати на ярмарках і відібрати ліру. У різних регіонах екзамен відбувався по-різному, на Поділлі, як зауважив В. Боржковський, іспит відбувався за всіма вимогами ритуалу. Дослідник наголосив на духовному зв'язку між лірниками-учителями і їхніми учнями: на знак вдячності і поваги учень мав напередодні Різдва носити учителеві „вечеру”, а на Великдень – „калач”. Молоді лірники також повинні слухатися в усьому старших, бо ризикують потрапити на їхній суд (очевидно, йдеться про панотчу раду). Докладно описав фольклорист лірницький звичай віддавати один одному “день добри” на ярмарках і „відпустах”, порушивши проблему лірницької мови. В. Боржковський зазначив, що всі слова, подані ним, відкрили йому мізяківський лірник Олександр і “жебрущий” дід Андрій Поліщук із Мізяківської слободи. Словник він упорядковував кілька літ і перевіряв неодноразово. Пишучи про походження „лебійської” або ж „лобурської” мови, збирач покликався на попередників [17].

Подаючи „жебранку”, із якою незрячі просять собі на прожиття, В. Боржковський зазначив, що вона відома в багатьох варіантах, тим самим засвідчивши свою увагу до варіативності. Загалом же, про лірницький репертуар дослідник писав редактору „Киевской старины”: „Щодо лірницького репертуару вважаю за потрібне зауважити, що я помістив або пісні, невідомі в друці, як пісня „Як кленчать”, „Жебранка”, „Приказаня”, „Житіє”, „Іосиф”, „Суша бабка” або ж цікаві варіанти, як „Коновченко”, „Панщина”, „ж. св. Василя”, „Біда” й інші. Я не вважав за потрібне у статті вказувати на відмінність цих варіантів від інших, оскільки це справа фахівців

<...>” [18, 1]. Характерно, що В. Боржковський розумів значення формування репертуару варіативності для науки, але не брався досліджувати цих проблем, бо не вважав себе фольклористом-фахівцем. Про репертуар подільських лірників писав і історик з Поділля Ю. Сіцінський: „Здебільшого лірники тепер співають так звані „набожні пісні”, або „божественні” про сироту, Лазаря, про смерть, про 12-ть п’ятниць, різні „псалми” св. Миколаю та ін. Іноді можна почути „Панщину”, Бондарівну, Коновченка. Репертуар „духовних віршів” у лірників надзвичайно широкий; тут можна знайти і відголосок апокрифів, і уніатських віршів, і католицьких кантаток” [19, 518–519]. В. Боржковський торкнувся також питання книжного впливу на репертуар лірників та ставлення самих співців до цього питання.

Збирач звертав увагу на контекст виконання, зазначивши, що пісень сатиричних і гумористичних лірники співають на різних веселих okazіях. На ярмарках, „відпустах” і переходячи із хати до хати – здебільшого виконують пісні духовні і повчальні, що справляють величезне враження на селян-слухачів. Записувач наголосив і на складі слухачької аудиторії, яка просить, приміром, заспівати думу про Коновченка: це батьки неслухняних дітей і парубки, яким пора йти в солдати. Дослідник указав на духовну, дидактичну роль лірницьких пісень для селянства: „У м. Шаргороді раз, після такого співу, селянин поважного віку, що стояв біля мене і з яким я зав’язав розмову з приводу почутого, сказав: „Оттак треба добре поступати, щоб піти направо, а не наліво. Може, воно й справді так буде, як оці старці співають?.. Може, ці старці вчені, то це й знають?” [14, 662]. В. Боржковський зазначив, що селяни називають лірників „людьми Божими”, це, на думку фольклориста, свідчення їхнього надзвичайно прихильного ставлення до незрячих співців.

Велику увагу записувач приділив поведінці лірників (вербальній та невербальній) за різних ситуацій. Особливо увагу фольклориста привернула дума про Коновченка: час, місце її виконання та виконавці. Збирач з’ясував, що „діди” співали її тільки „по празниках” і ніколи не виконували в „монастирській огradі” – через заборону черниць. Дослідник наголосив на поширеності думи і її популярності: „Думу цю вперше довелося почути від селян. Співають її в Дашківцях, Мізяківських хуторах і в Глушинцях. В Дашківцях я записав незначний варіант її від старого селянина Романа Гедзя, великого шанувальника пісень. Співають цю думу навіть „дівчата”. Присутня під час записування одна жінка сказала: „Моя дівка тільки штири рази послухала цю пісню та й уже всю співає” [14, 665].

В. Боржковський принагідно подав паспорти записів: варіант думи про Коновченка, опублікований у статті, він записав від селянина с. Глушинець каліки Олександра Дімнича, на прізвисько „Плазун”, указавши на джерела: Дімнич – майстер, він робить скрипки і ліри, спілкується з лірниками, від них і перейняв пісні та думу.

Збирач виявив значну увагу до виконавців, він не тільки подав біографії кількох лірників, від яких йому доводилося записувати, але й зазначив, у кого вони вчилися та від кого перейняли записані варіанти. Мізяківський лірник Олександр цікавий тим, що не сліпий, має добрий зір. Таких лірників, хоч і рідко, В. Боржковському доводилося зустрічати: це Семен із Почапинець і Мина з Київської губ. Сліпі лірники до зрячих ставилися упереджено, але Олександр мав певні переваги: сирота з дитинства, він був поводитирем у восьми лірників, чим і заслужив собі такі привілеї. Ходив лірник тільки найближчими селами, докладний перелік яких збирач подав у статті. Записувач наголосив на особливій комунікабельності Олександра. Саме він розповів про багатьох лірників, яких той досі не знав, та переказав про обряд „брати везвілку”, а також від нього В. Боржковський записав „День добри”, „Як кленчат”, „Жебранку” та ін. Характерно, що В. Боржковський „перевіряв”, як сам твердить, обряд посвяти і „День добри” в інших лірників, тобто фактично фіксував варіанти.

Подаючи портрети-характеристики лірників, збирач згадав і про дашківського лірника Мусія Шугу, обублікував відгуки односельця про нього, долучивши власну інформацію: Шуга вчився в лірника Олексі. Про янівського лірника Андрія Зорю (справжнє прізвище Довгалюк) фольклорист писав як про доброго музику і співця, зауважив, що лірницької науки Зоря навчався в пиківського лірника Никона. Відтворюючи мову оповідача, В. Боржковський намагався зберегти її особливості, хоч і вдавався при цьому до російської графіки. Репертуар Зорі та його вчителя Никона викликав у дослідника особливе зацікавлення: Зоря співав 42 пісні і знав один акафіст, тоді як Никін – 47 пісень і 3 акафісти. Аби простежити джерела репертуару та його наповнення, В. Боржковський подав відомості про учителя: „Никін у лірників ніби за начальника, має великий вплив на них і “він ходить не так, як ми, а так, як дяк”[14, 671]. Никін учився в Хмільнику і в нього вже було шестеро учнів. Фольклорист докладно описав Никонове помешкання, родину, характер самого лірника, його погляди на життя, манеру розмовляти – пересипаючи мову приказками. Фольклорист зауважив, що творцями релігійно-моралістичних пісень Никін вважає святих і апостолів, а на лірників дивиться як послідовників Христа: „Ісус

Христос для проповіді свого вчення вибрав учнів і 12 апостолів, а після вознесіння Свого залишив для цього кульгавих і сліпих” [14, 672]. Про кобзарів і лірників як носіїв християнського світогляду писав і П. Житецький: „Серединне становище її („старечої братії” – *О. Ш.*) між церквою та народом давало їй цілковиту можливість вносити в світогляд народу широкі підвалини для християнської думки, не пориваючи в той же час з рідними мотивами поетичної старовини, котра покладалась на поганські перекази” [20, 108].

Певні зауваги щодо походження ліри і лірницьких шкіл надають розвідці 25-річного В. Боржковського аспекту історіографічності, стаття певною мірою відображає методика запису В. Боржковського. Зокрема, фіксуючи думу про Коновченка, фольклорист, як і багато його попередників, не відтворив її повністю, а помітивши відмінності від варіанта, записаного раніше від Дімнича, зафіксував тільки відмінні рядки, опублікувавши їх у примітках. Однак такі едичійні принципи мали й іншу причину: „Я хотів записати всю думу, але Никін відмовився від цього і продиктував тільки місця, яких бракувало. Потім я записане в нього прочитав Дімничу і з’ясувалося, що Дімнич колись сам це співав, але забув. Никін поставився до записування дуже підозріло, все запитував, чи немає „якого указу” і чи не вийде „що недобре з цього?”” [14, 673].

За відсутності польового запису лірницьких пісень та рукопису статті важко говорити про текстологічні засади записування В. Боржковського, проте опубліковані варіанти засвідчують його увагу не тільки до особливостей говірки, а й до самої вимови виконавця – як на синтаксичному, лексичному, так і на фонетичному рівні: „прасты” (прясти), „зоро” (зоре), „лыщырську” (лицарську), „понимати” (розуміти), „охвищырської” (офіцерської), „Тобы, мати...” і „Тоби, мати...” – як варіанти. Фольклорист, очевидно, працював над темою лірницького репертуару й далі, бо вже в наступному томі „Киевской старины” з’явилися ще дві лірницькі пісні: „На войнахъ свить настае” і „Космына” [7], записані: перша – від лірника Дорохтея Карнаухого з Вінниці, друга – від знаного із попередньої розвідки Олександра з Мізякова.

Отже, В. Боржковський – збирач і дослідник народної культури Поділля, фіксуючи фольклор, особливу увагу звертав на контекст виконання, репертуар виконавців-лірників, намагався фонетично точно відтворювати діалектні особливості мови, варіанти, окремі репліки виконавців, а також коментувати записане. Фольклорист, хоч і частково, але паспортизував зафіксовані зразки, багато уваги приділяючи постатям лірників, із якими спілкувався. Цінним

набутком молодого збирача був словник „лебійської” мови, упорядкований ним завдяки тривалому спілкуванню з лірниками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козуб С. Валеріан Боржковський (1864-1919) (Матеріяли до його політичної та громадської діяльності) / Сергій Козуб // За сто літ. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 244–251.
2. Хоменко Б. В. Боржковський Валеріан Васильович / Б. В. Хоменко // Вінниччина фольклорна: Довідник / [упоряд. Подолінний А. М., Цвігун Т. О.]. – Вінниця : Книга-Вега, 2004. – С. 9–10.
3. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Л. В. Баженов. – Кам’янець-Подільський, 1993. – 480 с.
4. Батирева І. М. Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини XIX – початку XX ст.: дис. на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук: 07.00.05 / Батирева Ірина Миколаївна. – К., 2005. – С. 169–172.
5. Боржковський В. “Парубоцтво” как особая группа в малорусском сельском обществе / Валериан Боржковський // КСт. – 1887. – Т. XVIII. – № 8. – С. 765–776.
6. [Боржковський] В. Жите на віру у сибірських селян / Б. // МУРЕ. – 1900. – Т. III. – С. 61–69.
7. Две лирницькіе песни / [Зап. В. Боржковський] // КСт. – 1889. – Т. XXVII. – № 12. – С. 637–642.
8. Боржковський В. Целебный источник / В. Боржковський // КСт. – 1892. – Т. XXXVII. – № 4. – С. 123–125.
9. Боржковський В. Предание и песня об экзамене дьяка в старинной Малороссии / В. Боржковський // КСт. – 1892. – Т. XXXVII. – № 6. – С. 456–458.
10. Боржковський В. Народня згадка про Кармалока / В. Боржковський // Зоря. – 1894. – № 11. – С. 261–263.
11. Щерба М. Військовий лікар Олексій Боржковський. Нашадок роду, який є окрасою нації / М. Щерба // Ваше здоров’я. Медична газета України. – № 32 (859). – 2007.
12. ІР НБУ, ф. III, од. зб. 35767–35768. Листи В. Боржковського до Б. Грінченка.
13. ІР НБУ, ф. III, од. зб. 9897. Письмо В. Боржковского редакции “Киевской старины”.
14. Боржковський В. Лирники / Валериан Боржковський // КСт. – 1889. – Т. XXVI. – № 9. – С. 653–708.
15. ІР НБУ, Ф. III, од. зб. 9563. Письмо Ц. Г. Неймана А. С. Лашкевичу.
16. *Poszukiwania*. Pan C. Nejman z Winnicy...// Wisia. – 1888. – Т. 2. – S. 611.
17. Вікторин К. Дідівска (жебрацка) мова / Вікторин Кость // Зоря. – 1886. – № 13–14. – С. 237–239.
18. ІР НБУ, ф. III, од. зб. 9614. Письмо В. Боржковского редактору «Киевской старины» 7. 08. 1888.
19. Сецинский Е. Сближение смерти с рождением и браком в народной поэзии и обряде в Подольской губернии / Е. Сецинский // Прибавление к ПЕВ. – 1885. – № 24. – С. 513–526.

20. *Житецький П.* Про українські народні думи / П. Житецький. – К. : Печатня видавничого т-ва «Друкар», 1919. – 115 с.

АННОТАЦІЯ

Оксана Шалак. „Лирники” Валеріана Боржковського: принципи записування і публікації фольклору

О. Шалак проаналізувала методологічні принципи записування фольклору В. Боржковського – дослідника народної культури Подолля. В своїй статті „Лирники” фольклорист особе увагу звернув на репертуар лирників, контекст виконання, намагався фонетично точно відобразити мовні особливості усного, частково паспортизував зразки, опублікував словесні портрети лирників. Записи В. Боржковського – характерна сторінка української фольклористики другої половини ХІХ в. Текстологічний аналіз його досліджень, переписка дає можливість розкрити особливості збиральної практики фольклориста.

Ключові слова: фіксація, едіція, варіант, лирник, репертуар.

ABSTRACT

Oksana Shalak. Principles of recording and publication of folklore in "Lyre-players" of Valerian Borzhkovskiy

Oksana Shalak analyzed the methodological principles of recording folklore by Borzhkovskiy, researcher of Podillja folk culture. V. Borzhkovskiy – Podolsk folklorist, ethnographer, historian, statistician and social activist, author of several fundamental papers. The author reveals some aspects of researcher's biography: his education, principles of folklore studies and so on. He drew attention to the repertoire and to the execution context; trying to reproduce phonetically language features and gives verbal sketch of performers in his exploration of „Lyre-players”. Recreating the language of the narrator, V. Borzhkovskiy tried to keep her features, though indulged with the Russian graphs. Collector drew attention to context of performance, noting that the satirical and humorous songs lyre singing at various fun occasions. This publication analyzes the record by V. Borzhkovskiy lyre player information from Nikon. The author considers valuable observation record folklore that the creators of religious and moralistic songs Nykin considered saints and apostles, and the lyre looks as followers of Christ. Valerian Borzhkovskiy records is characteristic page of folklore science at second half XIX century. His valuable acquisition was a young collector's dictionary of „Lebyska” language collected through long talks with lyrists. Particular folklorist's attention is drawn duma about Konovchenko: time, place of performance and performers. Textual analysis of his researches and correspondence open up features of methods used by him.

Key words: Valerian Borzhkovsky, edition, latchup, variant, lyre-player, repertory.

Стаття надійшла до редколегії 24.12.2013.